

**ОБЕЦИ С ФОРМА НА ВЪПРОСИТЕЛЕН ЗНАК
ОТ СРЕДНОВЕКОВЕН ТЪРНОВГРАД: ГРАНИЦИ
И ИЗМЕРЕНИЯ НА Т.НАР. „ТАТАРСКА ХЕГЕМОНИЯ“
В КУЛТУРАТА НА СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ**

Георги Владимиров

*QUESTION MARK-SHAPED EARRINGS FROM MEDIEVAL
TARNOVGRAD: BOUNDARIES AND DIMENSIONS
OF THE SO-CALLED "TATAR HEGEMONY"
IN THE CULTURE OF MEDIEVAL BULGARIA*

Georgi Vladimirov

Abstract: *The article shares reflections on the curious but poorly developed issue of the material traces of the Eastern nomads in the Second Bulgarian Kingdom through the prism of the so-called "Tatar Hegemony". For this purpose, question mark-shaped earrings found in the medieval capital of Tarnovgrad were examined. Future studies and complex analyses of the discovered materials (jewels, armament, ceramics, coins) in the archaeological sites from the times of the Second Bulgarian Kingdom will allow more specifically to describe the syncretic manifestations of the "Tatar Hegemony" in the medieval Bulgarian times, whose political and cultural dimensions do not seem to match.*

Keywords: *Question mark-shaped earrings, Golden Horde, Tatar Hegemony, Second Bulgarian Kingdom.*

Темата за късните номади, народите от кръга на Златната орда и т.нар. „татарска хегемония“ като мрачен епизод в средновековната българска история не е нова за родната историческа наука – сред „пионерите“ на нейното академично проучване е уважаемият проф. Пламен Павлов. В тази връзка не намираме за необходимо да навлизаме в твърде конкретни и многопластови дискурси. В следващите редове (за пореден път) ще споделим разсъждения по любопитната, но слабо разработена проблематика за материалните следи от източните номади във Второто българско царство през призмата на т.нар. „татарска хегемония“. За целта ще разгледаме откритите в средновековната столица Търновград обеци с форма на въпросителен знак, които, на друго място [Владимиров, Г. 2019], определихме като агент на „степно“ по произхода си културно въздействие.

Обеците с форма на въпросителен знак са сред слабо проучените средновековни артефакти в специализираната литература. Обичайно тези украшения

се споменават в публикации на некрополи или в каталози, посветени на средновековните накити, като елементи от гробния инвентар, често без последваща интерпретация. Трафаретно и преднамерено определяни като византийски артефакти, те дълго време остават встрани от съзнателния изследователски интерес. Без съмнение в технологията на изработка на част от тези обеци са налице методи и похвати, характерни за византийското ювелирно изкуство, но произходът, специфичната форма и „потребителската среда“, в която те битуват, са твърде далеч от културата на Палеологова Византия.

Нека разгледаме обеците с форма на въпросителен знак, регистрирани в археологически обекти от столицата Търновград. Първият известен ни артефакт е намерен в началото на 70-те години на XX в. при проучване на т.нар. „Западна пристройка“ на църквата „Св. 40 мъченици“. Накитът е част от гробния инвентар на гроб № 47 заедно със златен пръстен с надпис [Вълов, В. 1974, с. 51]. Става дума за обеца от въпросовиден тип (*обр. 1.*), изработена от злато, назована при обнародване на материалите „златна висулка“. Публикацията на разкопвача Вълов има предварителен характер, а информацията в нея е пределно лаконична и недостатъчна за изграждане на стройна хипотеза относно статута на притежателя на пръстена и обецата.

Вторият артефакт представлява златна обеца от същия тип (*обр. 2.*), позната по албумна публикация [Попов, А. 1985, с. 27]¹. Тя също е намерена в манастирски комплекс Велика лавра „Св. 40 мъченици“ – Велико Търново през 1976 г. без яснота дали произхожда от гроб на некропола. В проучване на накитите, открити в църквата „Св. 40 мъченици“, М. Долмова отбелязва, че подобен тип украшения, популярни в руската литература като обеци с „форма на въпросителна“, а в румънската – като „тирбушони“ (поради специфичната им форма), получават масово разпространение в Търново през 30-те години на XIV в., като се появяват по-рано сред всички обществени слоеве [Долмова, М. 1999, с. 143]. За съжаление, освен двете споменати обеци не разполагаме с информация за други подобни артефакти, произхождащи от упоменатия археологически комплекс, а твърдението на Долмова за масовото разпространение на тези накити остава емпирично недоказуемо.

Две изящни обеци с форма на въпросителен знак са намерени при проучвания на църквата „Св. Иван Рилски“ в Търново. Става дума за образци от сребро с позлата (*обр. 3.*), датирани от откривателите в периода XIII – XIV в. [Овчаров, Н., Вачев, Х. 2023, с. 65–66]. И двете обеци имат близки паралели в подобни накити – случайни находки от района на Варна.

Това са всички известни ни и успешно издирени обеци, произхождащи от столицата Търновград. Запитванията за информация за открити, но необна-

¹ Благодаря на доц. д-р Бони Петрунова за проявеното разбиране и колегиалното съдействие при издирването на снимка и информация за въпросния артефакт – б.а. Г.В.

родвани находки, отправени към археолози, работещи на терен в обектите на средновековния град, получиха отрицателен отговор или бяха стигматизирани с (не)очаквано „академично мълчание“. Това предполага необходимостта да опрем разсъжденията си на наличните материали с ясната уговорка за релативност на представените тълкувания и обобщения.

Малкото на брой „търновски артефакти“ (само 4), на фона на около 80 находки на въпросовидни обеци от България, вероятно е белег за относително слабото инфилтриране на тази „варварска мода“ в средите на средновековния столичен социум. Изглежда „източното културно влияние“ се простира до портите на столичния град. В същото време присъствието на две златни обеци, които са сравнително редки за родните земи (*обр. 4.*), свидетелства за висшия статус на техните притежатели, особено погребаният в гроб № 47 на царската църква „Св. 40 мъченици“. Любопитен факт е, че обеци от въпросовиден тип не са регистрирани в близки до столицата средновековни паметници, като крепостите Хоталич и Ряховец, но пък присъстват в некрополите край днешното с. Янтра, Горнооряховско [Бъчваров, И. 1993], оставени вероятно от преселници от Унгарското кралство или от земите на разпадналия се улус на Ногай.

Дали разпространението на обеците с форма на въпросителен знак в средновековните български земи, в частност в столицата Търновград, е израз на т.нар. „татарската хегемония“ в историята на Второто българско царство? Предвид най-често срещаната им датировка – през XIV в., т.е. след политическия апогей на тази зависимост, липсват данни за подобна детерминираност. По-скоро следва да говорим за материални следи от „постногайски контекст/влияние“, маргинализиран, особено в Търновград, от резистентната реакция на елитарната култура. Ако се окаже вярна интуицията, че тези обеци нямат само утилитарната функция на украшение, а притежават и етнокултурни конотации на осъзнато пазен/артикулиран партикуларизъм, то е логично в среда на силен християнски етос, каквато е столицата, те да не намерят широко разпространение. В Търновград са регистрирани, макар и малко, и други материални следи с вероятен златоордински произход – фрагменти от керамика, стъкло, оръжие и въоръжение, монети [Алексиев, Й. 1989, с. 445], които в голяма степен са свързани с търговските и военно-политическите контакти между търновския двор и източната суперсила.

В този смисъл историографският конструкт „татарска хегемония“ изглежда има по-изявени политически прояви. В културен план тя е по-скоро абстрактна, изразена главно в късни субкултурни интерполации с локална проявност. Известно е, че проникването на българска почва на златоордински културни елементи, особено през XIV в., е резултат от няколко фактора – военни походи, разселенията на „татарите“ на Ногай, особено след краха на неговия улус, съхранения васалитет на Дунавска България от Златната орда [Русев, Н. 2009], както и усядането на татари в добруджанските полета през 60-те години на XIV в. [Гюзелев, В. 1995, с. 34]. Регионът на днешна Североизточ-

на България като контактна зона се оказва най-податлив на „татаризиране“, а среда за разцвѣта на подобно влияние е Добруджанското деспотство. Именно в неговите историко-географски предели са регистрирани най-голям брой обеци с форма на въпросителен знак, както и други археологически следи от източно (златоординско) влияние/присъствие [Владимиров, Г. 2019].

В заключение ще отбележим, че бъдещи комплексни анализи на откритите по нашите земи „ордински“ материали (накити, въоръжение, керамика, монети) ще добавят повече конкретика в дискурса около синкретичните проявления на „татарската хегемония“ в средновековното ни минало, чиито политически и културни измерения на пръв прочит изглежда не съвпадат.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Алексиѣв, Й. 1989 – Йордан Алексиѣв. Изображение на шаман върху средновековен съд от Царевец във Велико Търново. – В: *Проблеми на прабългарската история и култура*. София, 1989, 440–447. [Yordan Aleksiev. Izobrazhenie na shaman varhu srednovekoven sad ot Tsarevets vav Veliko Tarnovo – V: *Problemi na prabalgarskata isoria i kultura*. Sofia, 1989, 440–447].

Бъчваров, И. 1993 – Иван Бъчваров. Янтренски некрополи (два средновековни некрополя от XIV век при село Янтра, Горнооряховско). Велико Търново, 1993. [Ivan Bachvarov. Yantenski nekropoli (dva srednovekovni nekropola pri selo Yantra, Gornooriahovsko). Veliko Tarnovo, 1993].

Владимиров, Г. 2019 – Георги Владимиров. Обеци с форма на въпросителен знак от средновековна България (XIII – XIV в.). София: Уникарт, 2019. [Georgi Vladimirov. Obetsi s forma na vaprositelnien znak ot srednovekovna Balgaria (XIII – XIV v.). Sofia: Unikart, 2019].

Вълов, В. 1974 – Вълло Вълов. Новите разкопки на църквата „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново. – *Археология*, 1974, 2, 39–56. [Valo Valov. Novite razkopki na tsarkvata „Sveti 40 matchenitsi“ vav Veliko Tarnovo – *Arheologia*, 1974, 2, 39–56].

Гюзелев, В. 1995 – Васил Гюзелев. Българският Североизток през първата половина на XIV в. – В: *Очерци върху историята на Българският Североизток и Черноморието (края на XII – началото на XV век)*. София, 1995, 25–48. [Vasil Gyuzelev. Balgarskiyat Severoiztok prez parvata polovina na XIV vek – V: *Ochertsii varhu istoriyata na Balgarskiat Severoiztok i Chernomoriето (kraia na XII – nachaloto na XV vek)*. Sofia, 1995, 25–48].

Долмова, М. 1999 – Мария Долмова. Накитите от погребенията в манастира „Великата лавра“ и църквата „Св. Четиридесет мъченици“. – *Известия на Историческия музей – Велико Търново*, 1999, 14, 140–150. [Maria Dolmova. Nakitite ot pogrebeniata v manastira „Velikata lavra“ i tsarkvata „Sveti Tchetirideset matchenitsi“ – *Izvestia na Istoricheskia muzei – Veliko Tarnovo*, 1999, 14, 140–150].

Овчаров, Н., Вачев, Х. 2023 – Николай Овчаров, Хитко Вачев. Средновековният манастир „Св. Равноапостоли Петър и Павел“ във Велико Търново и неговите съкровища. София: Уникарт, 2023. [Nikolai Ovcharov, Hitko Vachev. Srednovekovniat manastir „Sveti Ravnoapostoli Petar i Pavel“ vav Veliko Tarnovo i negovite sakrovishata. Sofia: Unikart, 2023].

Попѳ, А. 1985 – Атанас Попѳ. Търновска Велика Лавра. София: Септември, 1985. [Atanas Popov. Tarnovska Velika Lavra. Sofia: Septemvri, 1985].

Русев, Н. 2009 – Николай Русев. Золотая Орда на Нижнем Дунае. – В: *Золотоордынская цивилизация*. Вып. 2, Казань, 2009, 90–102. [Nikolai Russev. Zolotaia Orda na Nizhnem Dunae. – V: *Zolotoordinskaia tsivilizatsia*. Vip. 2, Kazan, 2009, 90–102].

Обр. 1. Обѳа от въпросовиден тип

Обр. 2. Златна обѳа
от въпросовиден тип

Обр. 3. Две обеци от сребро с позлата

Обр. 4. Златни обеци с въпросителна форма по географско местонамиране и класификация на обеците по използван материал за изработка